

Cesty slov

editoři:
Petr Nejedlý
Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český
Akademie věd České republiky, v. v. i.

Praha 2012

Tandarić 1993: Tandarić, J. L., *Glagoljski abecedarij penitencijara Jurja iz Slavonije. Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 41–50.

Štefanić 1969: Štefanić, V., *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije 1*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Večerka 1998: Večerka, R., *Předchůdci slavistiky: Jan Hus*. *Slavia* 67, 283–288.

Večerka 2010: Večerka, R., *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Veder 2004: Veder, W., The glagolitic alphabet as a text. In: Dürrigl, M.-A. – Mihaljević, M. – Velčić, F. (eds.): *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk 2.–6. listopada 2002.)*. Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 375–387.

oddělení paleoslovenistiky a byzantologie

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.

Valentinská 1, 110 00 Praha 1

cermakva@slu.cas.cz

K integraci korelace samohláskové délky ve staré češtině*

Robert Dittmann

Abstract: The contribution examines the development of the correlation of vowel length in connection to other phonological correlations, esp. with the consonantal correlation of palatalization (*Palatalisierungskorrelation*) in Old Czech. Drawing on Jakobson's formulations and the statement of Němec that „the dominant central correlation pushes other interphonemic correlations to the periphery“, the author attempts to clarify the further development, namely in case of etymologically long consonants (*rozzářiti, k kopci, panna*), non-etymological long consonants of the type *zlatto*, emphatic lengths like *zéli, prrosím* and long syllabic liquids.

Key words: vowel length; correlation; long consonants; Old Czech

0. Fonologicky relevantní kvantita má v češtině obzvláštní důležitost: Je to jediný z tzv. prozodických prostředků zděděných z praslovanštiny (po přehodnocení kvantity na kvalitu vokálů byly kvantitativní protiklady obnoveny), který si čeština zachovala ve fonologické funkci. Přízvuk nabyl před 13. stoletím funkce delimitativní,¹ slabičná intonace (jež nebyla ani v praslovanštině nezávislá, např. v krátkých slabikách byl jen cirkumflex,² a stávala se závislá na přízvuku)³ byla už předtím zlikvidována a zanechala případně stopy v délce. Kvantita tedy vyšla „vítězně“ z konkurence prozodických prostředků, podmínky pro to byly připraveny už v pozdní fázi praslovanštiny. Výrazně v českých nářečích a do jisté míry i ve spisovné češtině je dnes ovšem korelace samohláskové délky narušena. Vokalická kvantita, dnes páteří korelace ve vokalizmu spisovné češtiny, vyšla

* Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru MSM0021620825 *Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor*.

¹ K Jakobsonově formulaci o inkompatibilitě pohyblivého přízvuku a fonologické délky srov. Liberman 1999: 474, Liberman 1987: 144.

² Komárek 1969: 28.

vítězně i z konkurence korelací ve vokalismu (byla upevňována i morfonologicky). V dnešní spisovné češtině tvoří korelaci kvantity pět párů. Další korelaci ve vokalismu současné spisovné češtiny (korelaci gravisovosti) reprezentují páry čtyři (/i/ – /u/, /e/ – /o/, /ɛ/ – /ú/, /é/ – /ó/).

Zároveň však platí, že popis vývoje české kvantity je posledním velkým ještě ne-dorešeným úkolem diachronní strukturální fonologie češtiny,⁴ snad spolu s dosažením jednotného obrazu ztráty měkkostní korelace.⁵ A právě na několik souvislostí mezi integrací korelace samohláskové délky a dezintegrací měkkostní korelace (korelace změkčenosti) bych chtěl upozornit. Existuje nějaká hierarchie korelací, podobně jako se uvažuje o hierarchii distinktivních rysů u fonémů?⁶

1. Pokud vyjdeme z formulace I. Němce, že „dominantní centrální korelace zatlačuje jiné mezifonémové korelace na periférii“,⁷ můžeme se pokusit objasnit fonologický vývoj češtiny sledováním korelace kvantity, jež byla postupně až do 14. století centralizována, zejména když víme, že rozvoj měkkosti souhlásek za současné existence rozvinutého systému samohlásek by vedl ve slovanských jazycích „k celkové hypertrofii hláskového systému“.⁸ Srovnání vývoje češtiny, jež dala přednost rozvoji vokalismu, a ruštiny, jež upřednostnila rozvoj konsonantismu, i všech dalších slovanských jazyků vede k formulaci teze o inkompatibilitě korelace měkkosti s korelací kvantity při pohyblivém přízvuku.⁹

2. V češtině začala integrace korelace kvantity velmi brzy: po přeměně kvantity v kvalitu byla „poměrně záhy“ na českém území obnovena korelace vokalické délky;¹⁰ stahování, které posílilo stabilními délkami korelaci samohláskové kvantity (nejen zvýšením četnosti dlouhých vokálů, ale i morfonologicky, např. *dělati – děláš*), mělo

zřejmě centrum na českém území¹¹ a dosáhlo zde největší intenzity;¹² zanikly zde velmi brzy jery, byvší jako ultrakrátké vokály, zástupci půlmórové, „třetí kvantity“ (Mareš), mimo hlavní korelaci samohláskové délky.¹³ Náhradní dloužení za ztrátu jerů dále zvýšilo frekvenci dlouhých samohlásek. Už před jerovými změnami byla na českém území obnovena korelace vokalické kvantity, uplatněná důsledněji než teprve se dotvářející korelace měkkosti u konsonantů.¹⁴ V pozdní praslovanštině měla tedy kvantita nositelů slabičnosti připraveny podmínky pro další posilování své důležitosti ve fonologickém systému. Dosud nebylo v historických mluvnicích dostatečně upozorněno ještě na jeden důsledek stahování a jerových změn:¹⁵ podstatné zkrácení slov (*дньсь > dnes*, *стрысь > strýc*)¹⁶ omezilo „manévrovací prostor“ fonologického přízvuku a vneslo rozpor mezi nové dlouhé vokály a staré dlouhé vokály s intonacemi. Přispělo také k tomu, že čeština měla po jistou dobu souhláskovou korelaci napjatosti,¹⁷ a to snad kvůli možnému snížení distinktivní kapacity hlásek v souhláskových skupinách a na konci slov.¹⁸

Stahování a zánik a vokalizace jerů (doprovázené náhradním dloužením) posílily kvantitativní opozice natolik, že korelace měkkosti byla omezována, a to nejdříve u konsonantů, které byly málo palatalizovány¹⁹ (slabiky *tăt, têt*; tzv. první pračeská depalatalizace, vyhovující slabičnému synharmonismu), dále ve skupinách konsonantů (druhá pračeská depalatalizace,²⁰ i přes hranici slabiky),²¹ v případě slabik *tě (pěku > peku)*. Menší palatalizovanost těchto konsonantů považují jen za jejich dispozici pro depalatalizaci.²² Skutečnost, že depalatalizace postupovala od nejméně palatalizovaných konsonantů, tj. cestou nejmenšího odporu, pak považují za logickou.

¹¹ Komárek 2006b: 298.

¹² Lamprecht 1987: 131.

¹³ Existence superkrátkých vokálů byla ale v rozporu nejen s korelací délky ve vokalismu, ale v přízvukových slabikách zřejmě také s dalším prozodickým prostředkem – pohyblivým přízvukem.

¹⁴ Srov. Lamprecht 1986: 58.

¹⁵ Pokud vím, upozornil na to dříve jen Šaur 1993: 80.

¹⁶ Při uvádění výchozích a výsledných podob v tomto příspěvku odhlížím od mezičlánků (*стрысь > strýc*).

¹⁷ Komárek 1982: 33.

¹⁸ Srov. Vachek 1958: 24.

¹⁹ S relativně menší palatalizovaností na českém území je podle mého názoru možné zřejmě spojit i většinou přijímanou (nesystémovou?) absenci epentetického *l*, vzniknuvšího po souhláskách, u nichž byl nejvýraznější rozdíl mezi měkkou a tvrdou realizací, tj. retnicích.

²⁰ Měkkost je v konsonantických skupinách eliminována ve shodě s depalatalizačními tendencemi, ale jiná korelace, napjatosti (srov. Vintř 2005: 192), v nich zůstává nedotčena (*stblo, tbáti*).

²¹ Před retnicemi druhá pračeská depalatalizace nenastala. Je to ve shodě s předpokladem silnější palatalizovanosti u retnic (srov. *hjič, vjeřiti*), doklady na vydělení /osamostatněni/ labiovelarizace u krátkého /o/ po retnicích u Trávníčka 1926: 96–99), u nichž se zřejmě také měkkostní korelace udržela déle.

²² Lamprecht 1986: 87 naproti tomu chápe menší palatalizovanost slabik *tě* jako „jednu z hlavních příčin depalatalizace“.

⁴ Vintř 2005: 192. Zejména v zahraniční lingvistice je tématu věnována pozornost, např. Pisaro 2000; Pisaro 2002; Halle 2001. Nepublikována zůstala přednáška o kvantitě z r. 1974 od F. V. Mareše, snad zachovaná v rukopise v sešitě, srov. Vintř 2006: 143. Českou kvantitou v souvislosti s intonacemi a přízvuky se zabýval Šaur 1995, k ustálení přízvuku nověji Berger 2008.

⁵ Kopečný 1969: 171.

⁶ Srov. např. Mareš 1972; Mareš 1999; van Schooneveld 1999.

⁷ Němec 1980: 62.

⁸ Horálek 1959: 56. V Lamprechtově modelu se předpokládá pro počátek 14. století dokonce 39 konsonantických fonémů (Němec 1988: 298) a k tomu se uznává relativně vysoký počet (deset) fonémů samohláskových (Lamprecht 1986: 74).

⁹ Vintř 1992: 446. Srov. též Blažek 1997: 33: „korelace krátkých : dlouhých samohlásek nevytváří příznivé podmínky pro vývoj korelace tvrdosti : měkkosti souhlásek a naopak“. Jednou z příčin může být to, že při kolidujících s korelací délky.

¹⁰ Blažek 1997: 32.

3. Na začátku 11. století byla korelace kvantity rozsáhlejší než v dnešní spisovné češtině, tvořilo ji včetně slabikotvorných likvid jedenáct párů,²³ zatímco druhou korelací u nositelů slabičnosti, korelací měkkosti, deset párů (/ä/ se stalo v této korelaci brzy zcela periferním).²⁴ U slabikotvorných likvid ale do 14. století zůstala jen korelace kvantity. Okolo r. 1300 tak byla zastoupena osmi páry, zatímco korelace labializovanosti pouze čtyřmi páry. Poměrově lze vyjádřit důležitost korelace kvantity vůči jiným korelacím u nositelů slabičnosti podle počtu párů na ní zúčastněných takto: 11 : 10 (počátek 11. století), 8 : 4 (okolo r. 1300),²⁵ 5 : 4 (současná spisovná čeština).

4. Okolo r. 1300 (a vlastně až do přehlásek 14. století a jejich důsledků) byla tedy dominance korelace kvantity nejzřetelnější.²⁶ Právě ve 14. století dosahuje čeština největšího podílu vokaličnosti²⁷ a s ním souvisejícího vrcholu flexe koncem 14. století²⁸ (po přehláskách, jež odstranily pozůstatky korelace měkkosti ve vokalismu).²⁹

5. Korelace samohláskové kvantity byla podstatně narušena až ve 14. století: asymetrie v krátkém a dlouhém vokalismu byly řešeny odlišně, čímž došlo k oddálení vývoje v těchto subsystémech (do té doby zasahovaly změny oba subsystémy, u dlouhých vokálů jako napjatějších/výraznějších se uplatňovaly důsledněji). Korelace kvantity si ještě ve 14. století vynutila zánik krátkého diftongu /ě/³⁰ a likvidaci jistého náběhu ke krátkému diftongu "o – srov. *bez buoha, kuostel*, a to právě kvůli svázanosti diftongů s dlouhým vokalismem. Vývoj zde byl do značné míry paralelní jako u /ě/: došlo k vydělení „tvrdošti“

²³ Srov. Vintř 2005: 191. Vachek 1968: 41 uvádí pro dobu „[a]si do 14. st.“ vedle páru /i/–/i:/ i pár /y/–/y:/, ale po vzniku měkkostní korelace se původní y-ový a i-ový foném staly podle Komárka, Lamprechta a Vintřa až do zániku měkkostní korelace jen alofony. K odlišnému pojetí vztahu i–y po ztrátě měkkostní korelace srov. Vintř 2005: 200.

²⁴ Kromě už zjištěných příčin upřednostnění korelace kvantity před korelací měkkosti ve vokalismu, konkrétně akustické nezřetelnosti realizací u měkkostní korelace samohlásek při současné existenci měkkostní korelace souhlásek a větší akustické zřetelnosti realizací u korelace kvantity (srov. Vintř 1992), zde vidím příčinu fonologickou v tom, že do korelace kvantity, uplatňující se na rozdíl od měkkostního protikladu důsledně, byl zapojen jinak izolovaný pár /ě/–/iel/. Při fonetické nekompatibilitě korelace měkkosti u konsonantů a vokálů je očekávatelné, že byl řešen stav ve vokalismu, v němž byla korelace měkkosti slaběji zastoupena.

²⁵ V Komárkově a Vintřově modelu, srov. Vintř 2005: 197.

²⁶ Korelace kvantity byla (a je dosud) využita v morfologii i slootovorbě, srov. Komárek 1969: 152.

²⁷ Podle výzkumu O. Bláhy dosahuje podíl vokálů ve 14. století 42,38 %, srov. Bláha 2011. Děkuji kolegovi Bláhovi za sdělení dosud nepublikovaných výsledků.

²⁸ Mnoho flektivních koncovek je převahou vokalických (srov. *knih-ami*), typicky jednofonémových, srov. *knih-a, děl-aj-i*.

²⁹ Srov. Vintř 1992: 442.

³⁰ Srov. Komárek 2006a: 251: „Odstraněním krátkého diftongu *ě* ... se projevuje tendence omezit diftongy na systém dlouhých vokálů.“

(labiovelarizace) předcházejícího tvrdého konsonantu.³¹ Vycházím z Komárkova modelu staročeského hláskosloví (1969 aj.), neboť /ě/ se chová skutečně jako krátký diftong: s krátkým vokalismem ho pojí tzv. ztráta jotace po nelabiálách (*sěno* > *seno* jako po labiálách: *bič* > *bič*), s dlouhým vokalismem zachování jotace po labiálách a její následné vydělení (srov. *wěřit* > *wjeřit* jako *wiera*).³² K zesílenému systémovému tlaku na předpokládané krátké diftongy muselo dojít zřejmě až s existencí nových diftongů rezultujících ze zániku souhláskové měkkostní korelace, zejm. dlouhého diftongu /uo/, vzniknuvšího v důsledku zániku měkkostní korelace přehodnocením labiovelarizace předcházejícího tvrdého konsonantu (proto také nejprve v diftongu převládá o-ová složka).³³

Jako příčina hlavní historické depalatalizace bývá někdy uváděn německý vliv.³⁴ Novější bádání upozornilo na dva aspekty: polabština, vystavená silnému germanizačnímu tlaku, až do zániku měkkostní korelace zachovala,³⁵ zachovala ji i lužická srbština,³⁶ a depalatalizační procesy je možné vidět i u samohlásek (Vintř 1992). Už předchozí bádání upozorňovalo na to, že hlavní historická depalatalizace je završením procesů, které byly započaty už pračeskými depalatalizacemi, u nichž o německém vlivu nelze uvažovat. Příčinu je, soudím s Vintřem,³⁷ třeba hledat jinde, v systémových podmínkách, i když ve 14. století nelze samozřejmě německý vliv vyloučit.

6. V Čechách vznikl po provedení všech hláskových změn dlouhých samohlásek v nářečích systém, kde je korelace kvantity zastoupena jen třemi páry (/a/–/á/, /i/–/í/, /u/–/ú/).³⁸ Oslabení korelace kvantity v tomto systému dalo zřejmě podnět k tomu, že délka bývá někdy v nářečích „stahována“ na přízvučnou, resp. kmenovou slabiku³⁹ jako tzv. emfatické (expresivní) dlužení,⁴⁰ a to nikoli náhodou nejčastěji v případě krátkých

³¹ Jen za příhodných podmínek – na počátku slabiky – byla labiovelarizace podle našeho názoru přehodnocena v protetické w-, tj. v nefonologický hraniční signál, potřebný po prosazení asimilace znělosti.

³² Odhlížím od specifického vývoje v některých nářečích (*bežet* aj.).

³³ Srov. Trávníčkovy 1926: 111 doklady grafiky *-uu-* (*opuustiv* aj.) s předpokládanou vydělenou tvrdostí předchozí souhlásky. Vydělená měkkost se zachovala např. v jč. *bjič*.

³⁴ Za velmi pravděpodobný ho považuje Komárek 1969: 125, srov. i Galton 1988.

³⁵ Rejzek 2003: 256.

³⁶ Vintř 1992: 446.

³⁷ Vintř 2005: 198.

³⁸ Lamprecht 1986: 118. Bělič 1972: 36 uvádí ještě funkčně omezené /ě/ a /ó/ s některými dalšími specifiky, která zde pomijím.

³⁹ Podle Jančákové – Jančáka 2004: 36 pouze na Čechy (střč. a svč. oblast) omezené „fonetické dlužení přízvučné slabiky“. ČJA 5: 277 se u dlužení *e* > *é* opírá o fonetický výklad, ale nevylučuje ani fonologickou motivaci.

⁴⁰ Marešova 1999: 130 analytická fonologie odlišuje emfatické délky od neemfatických, např. /á/ = 2(VS/Ø.–c*), ale emfatické *ā* = 2(VS)/Ø.–c*.

samohlásek střední řady (*zéli, séděli, věři, prolézel, dólu, póle, stóji* atd.),⁴¹ jejichž původní dlouhé korelativní protějšky podlehly změnám (*é > í, ó > uo > ů*); v (nepřívůdných) slabikách slovtvorných a gramatických morfů je pak kvantita likvidována, typicky v případech */i/* a */ú/*,⁴² jejichž vztah k původním krátkým korelačním partnerům byl narušen částečně (změnou *i > ej* po některých hláskách) nebo úplně (změnou *ú > ou* a *ú < uo < ó*).⁴³

7. Je-li pojetí vzniku krátkého diftongu *“o* správné,⁴⁴ nabývá jeho datace na důležitosti pro pojetí fonologického vývoje češtiny 14. století. U vokálů jsou změny na rozdíl od měkkosti konsonantů totiž lépe sledovatelné.⁴⁵ V Lamprechtově modelu by měl diftong *uo* (v krátkém i dlouhém vokalismu) vznikat až po zániku měkkostní korelace, pro což jsou termínem post quem přehlásky 14. století (z nich dobře datovaná přehláska *‘u > i* je kladena do 2. třetiny 14. století). Podle Vintrem⁴⁶ utříděného materiálu je diftongizace v psané češtině, zpožděně reflektující fonologický vývoj, dobře doložena po celou 2. polovinu 14. století a také 1. polovinu 15. století (zároveň vystupují také sporadické případy krátkého *“o*). Pro mluvenou češtinu předpokládá Vintř provedení diftongizace během celého 14. století.

8. U slabikotvorných likvid byla před 13. stoletím korelace měkkosti i kvantity. Dosud nebyla mezi přehláskou *ä > ě* a ztrátou měkkostní korelace slabikotvorných likvid hledána spojitost, ale likvidaci korelace měkkosti u *r-*, *l-*sonans jako nositelů slabičnosti je snad možné vykládat jako důsledek vývoje u vokálů (od nich by musel vzejít impuls, neboť systém slabikotvorných likvid byl symetrický). Pokud bychom tento výklad přijali, pak vyhovuje snad více Komárkova ranější datace přehlásky do 1. poloviny 12. století (spíše než na přelom 12.–13. století), protože zánik měkkostní korelace u slabikotvorných likvid je datován před 13. století.⁴⁷ Posílení pozice korelace

kvantity u nositelů slabičnosti v průběhu 12. století vede proto v tomto modelu ještě před 13. stoletím k defonologizaci přízvuku (v centru území).

9. V postupné monopolizaci korelace kvantity mezi prozodickými prostředky s fonologickou funkcí lze vidět příčinu ústupu korelace měkkosti u konsonantů. U konsonantů se postupným zánikem korelace měkkosti uvolnila cesta k dominanci korelace znělosti (korelace napjatosti, která u nich předtím existovala, vyhovuje zřejmě méně korelaci kvantity, neboť délka samohlásek do značné míry závisí na napjatosti konsonantu, srov. i vývoj v angličtině).

10. Výše jsem připomněl Komárkovu interpretaci vývojového smyslu přehlásky *ä > ě* v kolizi korelace měkkosti existující ve vokalismu i konsonantismu. Tato kolize byla řešena ve vokalismu, protože korelace měkkosti byla početněji rozvinuta v konsonantismu a ve vokalismu naopak existovala dominantnější korelace jiná, kvantity. Chtěl bych upozornit ještě na projevy obdobného vývojového procesu u konsonantů (včetně likvid), u nichž také hrozila kolize s korelací vokalické délky v podobě tzv. dlouhých konsonantů, typických z východoslovanských jazyků zejména pro ukrajinštinu a běloruštinu.⁴⁸ Tato hrozba byla ale naopak řešena v konsonantismu, protože korelace délky byla rozvinuta jako dominantní ve vokalismu a v konsonantismu dominovala korelace jiná.⁴⁹ Zdá se, že v důsledku vyhraňování vokalismu a konsonantismu bylo, výrazněji než např. ve slovenštině, ztenčováno jejich přechodové pásmo (odstraněním slabičného *l*, odstraněním dlouhých likvid asi ve 14. století,⁵⁰ odstraňováním *n* v pobočných slabikách).

10.1 Za existence korelace napjatosti byly zachovávány ve výslovnosti konsonantické skupiny. V případě, že šlo o hlásky stejné (*rozzastaviti, plasský, panna, plaččivý, k kopci*) nebo se znělostí od 14. století podléhající asimilaci (*rozsápati*), hrozil vznik „dlouhých“. Na tendenci tyto dlouhé souhlásky odstranit upozornil Jakobson,⁵¹ který jí vysvětlil jihočeskou disimilaci typu *bej sebe*.⁵² Nezmiňuje se však o dalších řešeních stejného problému: zjednodušení geminát (typu *russký > novočesky [ruskí], babiččin > [babičín], proz za nás > [pro za nás]*,⁵³ *rozzlobiti > [rozlobiti]* atd.), vokalizace

⁴¹ Srov. např. Jančáková – Jančák 2004: 36–37, odkud jsou příklady, a ČJA 5: 290 aj.

⁴² ČJA 5: 300 vysvětluje toto krácení jen kratším trváním vysokých samohlásek. Od situace na Moravě zde zcela odhlížím.

⁴³ Naopak prodlužování krátkých hlásek na konci slov slouží v dnešní češtině jako (nefonologický) signál neukončenosti promluvy nebo hezitace, srov. Havlík 2011: 207–208; k dloužení na konci promluvového úseku v obecné češtině viz Palková 1997: 324.

⁴⁴ Srov. Marešovu 1972: 364–365 tezi o zúžení všech (dlouhých) vokálů po zániku konsonantické měkkostní korelace.

⁴⁵ Např. Vintř 2005: 198.

⁴⁶ Vintř 1978: 267–268.

⁴⁷ Lamprecht 1986: 65 datuje přehlásku *‘a > ě* v centru na počátek 13. století (připouští přelom 12.–13. století). Pak je ale chybné ze ztráty korelace měkkosti u slabikotvorných likvid před 13. stoletím vyvozovat, že se tím tyto likvidy „ještě více sblížily se samohláskami“ (Lamprecht 1986: 76), neboť korelace měkkosti u konsonantů byla ztracena dříve, srov. Mareš 1999: 131.

⁴⁸ Mareš 1999: 131.

⁴⁹ Na důležitost korelace kvantity vyhrazené pro vokalismus a korelaci znělosti pro konsonantismus upozornil Vintř 2005: 198.

⁵⁰ Srov. Komárek 1982: 60; Lamprecht 1986: 76–78.

⁵¹ Jakobson 1928–1929.

⁵² První doklady na disimilaci typu *zažžen > zajžen* dokládá Porák 1983: 92 už ze 14. století.

⁵³ Srov. Těšitel 1925: 160, 162.

předložek a prefixů (*k koni* > *ke koni*, *sstúpiti* > *sestoupiti*), nářeční odstraňování nevo-
kalizovaných předložek (*k kopci* > *kopci*, *s sousedem* > *sousedem*)⁵⁴ či disimilace typu
panna > *padna*. Jsou to různá řešení téhož úkolu: zabránit existenci korelace kvantity
v konsonantismu. Tento úkol vyvstal naléhavě až po prosazení korelace znělosti v kon-
sonantismu (do té doby byly i konsonanty jako *-nn-* ve slovech typu *panna* artikulovány
oba, „každý pro sebe“), tj. po nástupu znělostní asimilace: fungující asimilace znělosti
produkovala množství nových případů s hrozícími dlouhými konsonanty, kterým dříve
zamezily rozdily v napjatosti (srov. novočeské *kup bochnik*, *bez sebe*, *rozsápat* atd.)⁵⁵

10.2 Tam, kde opozice korelace vokalické kvantity – konsonantické znělosti nebyla
či není tak vyhraněna (např. se déle zachovala konsonantická korelace měkkosti nebo
trvá dosud, déle se zachovaly reliktu korelace napjatosti, případně je vokalická kvantita
svázána rytmickým zákonem⁵⁶ apod.), mohou vznikat dlouhé konsonanty v nářečích,
srov. Valašsko, západní Slovensko, severovýchodní Čechy aj.⁵⁷ V těchto oblastech
panovaly poměry vhodné i pro nové, neetymologické geminované/dlouhé souhlásky
typu *masso*, *zlatto*.⁵⁸ Pro to, že se v těchto případech jednalo spíše o dlouhé souhlásky
než gemináty, svědčí podle Poráka⁵⁹ výroky Blahoslavovy *Gramatiky*.⁶⁰

Závěr bude zcela subjektivní: měl jsem to nesmírně štěstí, že jsem s jubilantkou
mohl sdílet, byť krátký čas, pracovní. S jubilantkou, jež zajela na hlubinu (Lk 5,4)
lidství i odbornosti. Díky za všechno!

⁵⁴ ČJA 5: 446–448 ukazuje, že tento jev má doklady z různých míst Čech, nejvíce ze svč. oblastí, přičemž
nejobvyklejší je ve srovnání s dalšími zanikajícími předložkami *s*, *k* zánik předložky *v*, související podle
mého názoru s periferním postavením fonému /v/.

⁵⁵ Je tedy nasnadě, že svč. výslovnost *panna* souvisí se zachováním koncové znělosti (*dráb*, *hrad*), a to
zvýrazněním napjatosti konsonantů, stejně jako pozůstatky identického stavu v jč. oblastí (s disimilací typu
bej sebe a s reliktu znělé výslovnosti koncového znělého konsonantu). Srov. Bělič 1972: 61.

⁵⁶ Ve staré češtině platilo syntagmatické omezení tří délek (*dávanie*, *kázanie*), později zrušené.

⁵⁷ Ke zmíněným oblastem výskytu dlouhých/zdvojených souhlásek viz Trávníček 1935: 224; Bělič 1972: 55.
⁵⁸ Porák 1983: 93 předpokládá výskyt těchto geminací nejspíše v svč. oblastí, přičemž „vlivem pražského
centra ve 2. pol. 16. století ustupoval.“ Je zde snad souvislost s přízvukem, neboť geminované/dlouhé
neetymologické souhlásky se vyskytují v tištěné humanistické češtině v naprosté většině po původní první
slabice (*radda*, *zlatý*, *vessělý*, *něco*, *svatý*...), resp. po první kořenné slabice (*odnessen*, *obvesselovati*,
odplatiti), výjimečně i iniciálně (*ssivý*) – příklady z Poráka 1983: 93–97 a 101. Jakobson přímo říká, že
„český přízvuk vyvolává dloužení toliko souhlásky, poněvadž kvantitativní rozdíl českých samohlásek
jsou rozdily fonologické, jsou nedotknutelný...“ V pozdější pregnantní formulaci: „The lengthening of
Czech consonants plays an emphatic role and serves, furthermore, as a secondary component of the stress“
(Jakobson 2002: 626). Při probírání emfatického dloužení připomíná Jakobson právě prodloužení souhlásky
před první samohláskou slova (*jjistě*, *prosim*) anebo souhlásky mezi samohláskou první a druhé slabiky
(*darrrebák*). Viz Jakobson 1926: 44–46, citace ze s. 44. Patří sem samozřejmě i podobné případy jako *hrrr*,
hmm, *brrr* aj.

⁵⁹ Porák 1983: 100.

⁶⁰ V nářečích je také častější výslovnost dlouhé souhlásky než dvou souhlásk...

Literatura

- Bělič 1972: Bělič, J., *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Berger 2008: Berger, T., *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen. Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik*. München: Lincom Europa.
- Bláha 2011: Bláha, O., *Principy vývoje češtiny*. V tisku.
- Blažek 1997: Blažek, V., Hlavní odlišnosti vývoje českého a ruského hláskového systému. In: Hasil, J. (ed.): *Přednášky z XXXIX. běhu LŠSS*. Praha: Univerzita Karlova, 31–34.
- ČJA: *Český jazykový atlas* 1–5 a Dodatky. Praha: Academia, 1993–2011.
- Galton 1988: Galton, H., How the Czech Language Lost Its Correlation of Palatalization – A Case Study of Languages in Contact. *Folia linguistica* 22, 161–178.
- Halle 2001: Halle, M., On accent, stress and quantity in West Slavic. *Lingua* 111, 791–810.
- Havlík 2011: Havlík, M., Výslovnost. In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. (eds.): *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia, 206–209.
- Horálek 1959: Horálek, K., K vývoji měkkostní korelace souhláskové v praslovanštině a v češtině. *Slavica Pragensia* 1, 53–58.
- Jakobson 1926: Jakobson, R., *Základy českého verše*. Praha: Odeon.
- Jakobson 1928–1929: Jakobson, R., K odstraňování dlouhých souhlásek v češtině. *Slavia* 7, 25–32.
- Jakobson 2002: Jakobson, R., On the elimination of long consonants in Czech. In: Jakobson, R., *Selected Writings 1. Phonological Studies*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 626–627 [citováno ze dne 10. 5. 2010], <http://www.books.google.com>.
- Jančáková – Jančák 2004: Jančáková, J. – Jančák, J., *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*. Praha: Karolinum.
- Komárek 1969: Komárek, M., *Historická mluvnice česká 1. Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Komárek 1982: Komárek, M., *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Komárek 2006a: Komárek, M., K vývoji českého vokalického systému. In: Bláha, O. – Komárek, K. (eds.): *Miroslav Komárek. Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc: Univerzita Palackého, 231–256.
- Komárek 2006b: Komárek, M., Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západo-slovenských jazycích. In: Bláha, O. – Komárek, K. (eds.): *Miroslav Komárek. Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc: Univerzita Palackého, 298–311.
- Kopečný 1969: Kopečný, F., K novému Lamprechtovu pohledu na vývoj českého systému hláskového. *Slovo a slovesnost* 30, 166–171.

- Lamprecht 1986: Lamprecht, A., Hláskosloví. In: Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 25–126.
- Lamprecht 1987: Lamprecht, A., *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Liberman 1987: Liberman, A., Roman Jakobson and His Contemporaries on Change in Language and Literature (The Teleological Criterion). In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B. (eds.): *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, 143–155.
- Liberman 1999: Liberman, A., An Expanded Version of Jakobson's Law (The Incompatibility of Free Stress and Distinctive Length). In: Бáран, X. – Гиндин, С. И. – Гринцер, Н. П. – Николаева, Т. М. – Руди, С. – Шумилова, Е. П. (eds.): *Роман Якобсон: Тексты, документы, исследования. Roman Jakobson: Texts, Documents, Studies*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 472–479.
- Machek, a kol. 1958: Machek, V., a kol. (eds.): *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 15–27.
- Mareš 1972: Mareš, F. V., Analytische Phonologie. In: Worth, D. (ed.): *The Slavic Word. Proceedings of the International Slavistic Colloquium at UCLA. September 11–16, 1970*. The Hague – Paris: Mouton, 335–371.
- Mareš 1999: Mareš, F. V., Das Lautsystem im Licht der analytischen Phonologie. In: Bergmayer, A. – Holzer, G. (eds.): *František Václav Mareš. Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 123–137.
- Němec 1980: Němec, I., *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- Němec 1988: Němec, I., Nová historická mluvnice češtiny. *Slovo a slovesnost* 49, 296–307.
- Palková 1997: Palková, Z., *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.
- Pisaro 2000: Pisaro, M., Czech Quantity: Proto-Slavic Accentology. In: Levitsky, A. – Fidler, M. U. (eds.): *Modern Czech Studies (Brown Slavic Contributions Volume XIII)*. Providence: Brown University, 66–75.
- Pisaro 2002: Pisaro, M. J., *Quantity in Czech: A Dialectal and Historical Analysis*. Unpublished Ph.D. dissertation. Chicago: Department of Slavic Languages and Literatures & Department of Linguistics.
- Porák 1983: Porák, J., *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova.
- Rejzek 2003: Rejzek, J., Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na češtinu. *Bohemistika* 3, 251–264.
- Šaur 1993: Šaur, V., *Od indoevropštiny k slezským nářečím*. Opava: Slezská univerzita.

- Šaur 1995: Šaur, V., K výkladu vývoje české vokalické kvantity. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. – Rusínová, Z. (eds.): *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Albert, 91–95.
- Trávníček 1926: Trávníček, F., *Příspěvky k českému hláskosloví*. Brno: Filozofická fakulta.
- Trávníček 1935: Trávníček, F., *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich.
- Vachek 1958: Vachek, J., K znělostnímu protikladu souhlásek v češtině a angličtině. In: Machek, V., a kol. (eds.): *Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 15–27.
- Vachek 1968: Vachek, J., *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- van Schooneveld 1999: van Schooneveld, C. H., Are the Phonological Distinctive Features Ordered? In: Hajičová, E. – Hoskovec, T. – Leška, O. – Sgall, P. – Skoumalová, Z. (eds.): *Travaux du Cercle Linguistique de Prague n. s. – Prague Linguistic Circle Papers* 3. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 37–51.
- Večerka 2006: Večerka, R., *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha: Univerzita Palackého – Euroslavica.
- Vintr 1978: Vintr, J., Die altschechischen Diphthongierungen und Monophthongierungen. Ihre Chronologie und Systemverankerung. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 24, 262–277.
- Vintr 1992: Vintr, J., Depalatalizace staročeských vokálů. *Slavia* 61, 441–446.
- Vintr 2005: Vintr, J., *Das Tschechische. Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte*. München: Otto Sagner.
- Vintr 2006: Vintr, J., František Václav Mareš, die Patera-Glossen und das ältere Tschechische. In: Reinhart, J. (ed.): *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 133–147.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
dittmann@email.cz*